

„Heterogeniczność przestrzeni miejskiej w Królestwie Polskim
i Rzeczypospolitej Obojga Narodów w epoce przedprzemysłowej”,
Toruń, 10–11 kwietnia 2014 r.

Zagadnienie przestrzennego, społecznego, prawnego i symbolicznego zróżnicowania obszaru miejskiego w Europie Środkowo-Wschodniej ma już długą tradycję badawczą w polskiej historiografii. Problematyka ta zarówno stanowiła przedmiot odrębnych studiów, jak i z różną intensywnością była podejmowana przy okazji badań nad ekspansją szlachty i instytucji duchownych w późnośredniowiecznym i nowożytnym mieście, nad grupami etnicznymi i religijnymi oraz w pracach poświęconych urbanistyce, socjotopografii i typologii miast. W dotychczasowych badaniach dezintegrację i rozbitcie organizmu miejskiego uznawano wręcz za cechę charakterystyczną miast Europy Środkowo-Wschodniej, które w czasach nowożytnych stają się swoistym konglomeratem libertacji, jurydyk, enklaw etnicznych i religijnych oraz rezydencji szlachecko-duchownych¹. W stwierdzeniu tym kryje się pewne zawężenie pola obserwacji, gdyż tendencje do partykularyzacji przestrzeni miejskiej pojawiają się od pełnego średniowiecza także w miastach Italii i Europy Zachodniej². Heterogeniczna struktura przestrzeni oraz towarzyszące jej często zróżnicowanie prawno-ustrojowe tylko pozornie wydają się więc sprzeczne z istotą dążącej do scalenia i unifikacji gminy miejskiej.

Podjęta przez Zespół Historii Miast przy Komitecie Nauk Historycznych PAN próba ponownego spojrzenia na problem zróżnicowania przestrzeni miasta komunalnego wynika między innymi z refleksji nad nowymi propozycjami metodologicznymi, które traktują przestrzeń nie tylko jako miejsce dokonywania się procesów społecznych, lecz także jako produkt ludzkich działań i wyobrażeń³. Konsekwencją takiego podejścia jest wpisanie do kwestionariusza badawczego pytań dotyczących kształtowania przestrzeni miejskiej poprzez przyporządkowanie jej określonych funkcji społecznych i gospodarczych, opisanie regułami i normami, ale także symboliczne kodowanie i postrzeganie. Od dawna do kanonu badań nad historią miast epoki przedprzemysłowej należy współpraca przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych. Interdyscyplinarność jest także podstawowym wymogiem studiów inspirowanych przez antropologię historyczną. Z tych też względów organizatorzy prezentowanego projektu zaprosili do współpracy historyków, archeologów, historyków sztuki i urbanistów. Zebrane w niniejszym tomie

¹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986, s. 493–500; M. Bogucka, *Z zagadnień socjotopografii większych miast Polski*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosławski, Warszawa–Poznań–Toruń 1976, s. 163 i n.

² *Sondergemeinden und Sonderbezirke in der Stadt der Vormoderne*, wyd. P. Johanek, Köln–Weimar–Wien 2004.

³ Por. tom studiów *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*, red. J. Doring, T. Thielmann, Bielefeld 2008; A. Krawiec, „Zwrot przestrzenny” w mediewistyce, [w:] *Vademecum historia mediewisty*, red. J. Nikodem, D.A. Sikorski, Warszawa 2012, s. 536–539.

artykuły powstały na bazie referatów przedstawionych i dyskutowanych w gronie członków Zespołu i zaproszonych gości na konferencji zorganizowanej w Toruniu w dniach 10–11 kwietnia 2014 r. Zakres tematyczny prezentowanych badań obejmuje zarówno studia problemowe, analizujące zjawiska na szerszej płaszczyźnie porównawczej Europy Środkowo-Wschodniej, jak i prace analityczne, podejmujące zagadnienie heterogeniczności na przykładzie miast Małopolski, Śląska i Rusi Koronnej oraz Prus Królewskich.

Halina Manikowska i Anna Pomierny przedstawiają problematykę badań nad przestrzenią miejską w szerokim kontekście refleksji metodologicznej i filozoficznej XIX i XX w. Koncentrują uwagę na źródłach „zwrotu przestrzennego” w humanistyce, podkreślając, że kwestionariusz badawczy podejmowany w ramach tego nurtu metodologicznego nie jest pełnym *novum* w europejskiej historiografii. Stawiane w jego ramach pytania były obecne w badaniach historycznych nad przestrzenią miejską od końca XIX w. W polskiej mediewistyce zdaniem Autorek z różną intensywnością podejmowano kwestionariusz badawczy mieszczący się w nurcie tzw. *spatial turn*, co uwarunkowane było stosunkowo skromną bazą źródłową i obecną tylko w nielicznych pracach refleksją metodologiczną. H. Manikowska i A. Pomierny wskazują na konieczność uwzględnienia specyfiki bazy źródłowej przy formułowaniu oryginalnego katalogu pytań odnoszących się do przestrzeni miejskiej w Europie Środkowo-Wschodniej, przestrzegają jednocześnie przed bezrefleksyjną recepcją szablonów metodologicznych.

Jerzy Piekalski traktuje heterogeniczność przestrzeni jako cechę wyróżniającą wczesne miasta Europy Środkowej. Policentryczne zespoły osadnicze, których strukturę wewnętrzną kształtowały aktualne potrzeby gospodarcze, warunki społeczne oraz napływające z Zachodu wzory organizacji władzy i funkcjonowania elit politycznych, Autor przedstawia na przykładzie Pragi, Wrocławia i Krakowa. Z kolei Marek Słoń podejmuje problem heterogeniczności przestrzeni miejskiej w kontekście likwidacji samodzielności prawno-ustrojowej nowych miast. Na przykładzie miast podwójnych Europy Środkowej i Środkowo-Wschodniej wskazuje na różny przebieg procesów unifikacji i zróżnicowania przestrzeni miejskiej. Za najtrwalsze i najczęściej występujące formy odrębności między inkorporowanymi gminami uznaje kształt przestrzenny, funkcję ekonomiczną, organizację korporacji rzemieślniczych, status prawny i ustrojowy, granice w realnej przestrzeni i świadomości mieszkańców.

Grupę artykułów przedstawiających badania nad przestrzenią wybranych miast otwiera tekst Bogusława Krasnowolskiego, który koncentruje uwagę na charakterystyce układu przestrzennego miast górniczych Wieliczki i Bochni od XIV do końca XVIII wieku. Problem zróżnicowania społecznego i funkcjonalnego przestrzeni wyraźniej pojawia się w związku z zaznaczającymi się od drugiej połowy XVII w. procesami rozbudowy własności kościelnej i rozwojem osad satelitarnych. Natomiast Rafał Eysymontt, na przykładzie miast śląskich, ukazuje wpływ czynników sakralnych, prawnych i religijno-społecznych, rozwoju fortyfikacji oraz stosunków władczych i własnościowych na zróżnicowanie form zagospodarowania przestrzeni w obrębie murów miejskich.

Z innej perspektywy podjął tę problematykę Andrzej Janeczek, który wykazał, że ze względu na zróżnicowanie etniczne i religijne interesującym polem do badań nad zróżnicowaniem przestrzeni miejskiej są miasta Rusi Koronnej. Do tej problematyki nawiązują także artykuły Jürgena Heyde i Mirona Kaprała. Pierwszy z nich ukazuje konflikt między realizowaną przez radę Lwowa koncepcją jednolitej przestrzeni miejskiej, której prawno-polityczny status określa prawo magdeburskie, a aspiracjami grup etnicznych i religijnych (Ormian i Żydów) do zachowania własnego miejsca w topografii miasta i odrębnego statusu prawnego. Myron Kaprał poprzez analizę struktury własności nieruchomości położonych przy ulicy Ruskiej bada problem związku między tworzeniem się społeczności ruskiej we Lwowie a wyodrębnieniem przestrzennym.

Odrębną grupę stanowią teksty poświęcone przestrzeni Gdańska. Artykuł Wiesława Długockiego nawiązuje do od dawna dyskutowanego problemu położenia miasta lokacyjnego w Gdańsku przed rokiem 1308. Ponieważ Autor wykorzystuje w analizie metodę retrogresywną, jego praca ukazuje także prawne i funkcjonalne zróżnicowanie układu przestrzennego aglomeracji gdańskiej w okresie od XIII do drugiej połowy XIV wieku. Następnie Zofia Maciakowska przedstawia zjawisko zróżnicowania przestrzeni miejskiej w kontekście rozwoju przestrzennego. W ramach badań procesu zagospodarowywania terenów peryferyjnych, przyłączonych do Gdańska w wyniku rozbudowy nowożytnych fortyfikacji, koncentruje swoje zainteresowania na budowie infrastruktury umożliwiającej zasiedlenie, funkcji gospodarczej nowo pozyskanych terenów oraz na strukturze zawodowej mieszkańców. Przestrzeń jako wytwór interakcji społecznych pojawia się w artykule Łukasza Myszki, który zajął się sporami toruńskiego konwentu dominikanów z protestanckim mieszczaństwem. Wynikająca z przesłanek religijnych dezintegracja społeczna znajdowała wyraz w rywalizacji o przestrzeń i w jej definiowaniu.

Pozostaje wyrazić nadzieję, że przedstawione studia z zakresu problematyki przestrzeni miejskiej będą stanowiły inspirację do dalszych badań, w których zostaną wykorzystane dotychczasowe doświadczenia i osiągnięcia historiografii polskiej i europejskiej.

Roman Czaja, Zdzisław Noga

“THE HETEROGENEITY OF URBAN SPACE IN THE KINGDOM OF POLAND
AND THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN THE PRE-INDUSTRIAL ERA”,
TORUŃ, 10–11 APRIL 2014

The spatial, social, legal and symbolic diversity of urban areas in Central and Eastern Europe has long been researched by Polish historiography. It was explored in monographic studies as well as tackled in connection with research on the expansion of the nobility and church institutions in the mediaeval and early-modern town, on ethnic and religious groups, and on urban planning, socio-topography and town typology. In existing studies it is assumed that the disintegration and partitioning of the urban structure was a distinctive feature of Central- and East-European towns, which in the modern era became peculiar conglomerates of ethnic and religious enclaves, areas excluded from municipal jurisdiction, and residences of nobility and clergy¹. This assumption narrows the field of study to a certain extent, since tendencies to particularize urban space occurred already in the High Middle Ages, also in Italy and Western Europe². Thus, the heterogeneity of spatial structures and the concurrent diversity of legal and administrative systems are only seemingly against the nature of the urban commune, which was aimed at unification.

The Urban History Team of the Committee of Historical Sciences of the Polish Academy of Sciences has proposed taking a fresh look at the issue of heterogeneity of the communal town in response to new methodological approaches, which interpret space not only as the context of

¹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986, pp. 493–500; M. Bogucka, *Z zagadnień socjotopografii większych miast Polski*, [in:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, ed. A. Gieysztor, T. Roslanowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1976, p. 163ff.

² *Sondergemeinden und Sonderbezirke in der Stadt der Vormoderne*, ed. P. Johanek, Köln–Weimar–Wien 2004.

social processes but also as a product of human activities and conceptions³. Such an approach leads to enriching the research questionnaire with questions on the shaping of urban space via assigning its particular social and economic functions, via rules and norms, and via symbolic coding and perception.

It has long been a standard in exploring the towns of the pre-industrial period to involve representatives of various disciplines. Interdisciplinary research is also a basic requirement in studies inspired by historical anthropology. Therefore, the project that we are presenting here included historians, archeologists, art historians and urban planners. The articles gathered in this volume are based on presentations delivered and discussed by the members of the team and invited speakers during a conference in Toruń held on 11–12 April 2014. The papers include both problem studies, analyzing certain phenomena against a wide comparative background of Central and Eastern Europe, and analytical studies, exemplifying the issue of heterogeneity with cases of towns from Lesser Poland, Silesia, Ruthenia and Royal Prussia.

Halina Manikowska and Anna Pomierny put research on urban space in the wide context of the methodological and philosophical reflection of the 19th and 20th c. They focus on the reasons of the “spatial turn” in the humanities, demonstrating that the research questionnaire applied within this methodology is not an entire novelty in European historiography. The questions advanced by this approach have been present in historical studies on urban space since the end of the 19th c. According to the authors, the research questionnaire convergent with the so-called *spatial turn* has been applied by Polish medievalists to a different extent, due to the limited source base and infrequent methodological reflection. The authors stress that formulating an original catalogue of questions regarding urban space in Central and Eastern Europe requires considering the features of the source base and they warn researchers against an uncritical reception of methodological schemata.

Jerzy Piekalski treats the heterogeneity of space as a distinctive feature of early Central European towns. He presents polycentric settlement structures, whose make-up was determined by current economic needs, social conditions and imported Western models of rule and of the functioning of the elites, exemplifying the issue with Prague, Wrocław (Breslau) and Cracow. Marek Słoń, on the other hand, discusses the heterogeneity of urban space in the context of abolishing the legal and administrative autonomy of New Towns. Illustrating the issue with “double towns” in Central and Eastern Europe, he traces divergences in the processes of unifying and diversifying urban space. As the most frequent and persistent remnants of the autonomy of incorporated communes the author identifies their spatial arrangement, economic functions, the organization of artisan guilds, the legal and administrative status, and borders existing in reality and in the inhabitants’ minds.

The sequence presenting studies on selected towns opens with Bogusław Krasnowolski’s article on the spatial layout of the salt-mine towns Wieliczka and Bochnia from the 14th to the late 18th c. Here, the problem of the social and functional diversification of space surfaced in connection with the extension of Church property and the development of satellite settlements, intensifying in the 2nd half of the 17th c. Rafał Eyssymont, on the other hand, using the example of Silesian towns, shows the impact of sacral, legal, religious and social factors, of the development of fortifications and of power and property relations on the development of different areas within the town walls.

A different perspective is represented by Andrzej Janeczek, who demonstrates that the towns of Red Ruthenia provide particularly interesting material to study urban space due to their

³ Cf. *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*, ed. J. Doring, T. Thielmann, Bielefeld 2008; A. Krawiec, „Zwrot przestrzenny” w mediewistyce, [in:] *Vademecum historyka mediewisty*, ed. J. Nikodem, D.A. Sikorski, Warszawa 2012, pp. 536–539.

ethnic and religious diversity. This motif reappears in the papers by Jürgen Heyde and Miron Kapral. The former author explores the clash between the idea of unified urban space, with its legal and political status specified by the Magdeburg Law, pursued by the town council of Lviv, and ethnic and religious minorities' aspirations to their own place in the town's topography and to the autonomous legal status. Miron Kapral investigates the connection between the emergence of a Ruthenian community in Lviv and spatial separateness by analyzing the ownership structure of property at Ruska Street.

Another group of articles is devoted to Gdańsk (Danzig). Wiesław Długokęcki's paper reexamines the controversy on where exactly in Gdańsk the chartered town was located before 1308. Since the author applies the retrogressive method, his analysis also demonstrates the legal and functional diversity of space in the Gdańsk conurbation from the 13th to the 2nd half of the 14th c. Then, Zofia Maciakowska discusses the diversity of urban structure in the context of spatial development. In the exploration of the process of developing the areas annexed to Gdańsk after building modern fortifications she focuses on the infrastructure, economic functions and the employment structure of the settlers. Space as a product of social interaction reappears in Łukasz Myszka's article, describing conflicts between the Dominican friary and the protestant burghers in Toruń, where religion-based social diversity was reflected in rivalry over space and in defining space.

We hope that the studies on urban space presented in this volume will inspire further research, which will build on the experiences and achievements of Polish and European historiography.

Roman Czaja, Zdzisław Noga

Translated by
Izabela Szymańska

